

Derleme

Makale Geliş Tarihi:22.12.2017

Makale Kabul Tarihi:26.05.2018

TERÖRİZMİN PSİKOSOSYAL ETKİLERİ VE SOSYAL HİZMET UZMANININ ROLLERİ

Psychosocial Effects of Terrorism and the Roles of a Social Worker

Tarık TUNCAY*

Sinan AKÇAY**

* Prof. Dr., Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Sosyal Hizmet Bölümü

** Dr. Öğr. Üyesi, Selçuk Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi Sosyal Hizmet Bölümü

ÖZET

Bu makalenin amacı, terörizmin psikososyal etkilerini gözden geçirmek ve terör olaylarında mikro-mezzo ve ekzo-makro düzeydeki müdahale süreçlerini içeren sosyal hizmet uygulamasının genel çerçevesini planlı değişim sürecinin aşamalarına referansla ortaya koymaktır. Bu amaca varmak için ilk önce terör ve terörizm kavramları açıklanmıştır. İkinci olarak, terör eylemlerinin psikososyal etkileri, bireysel etkiler, dezavantajlı gruplar üzerindeki etkiler ile aile ve toplum üzerindeki başlıkları altında tartışılmış. Daha sonra terör sorununda sosyal hizmet müdahalesinin nasıl yapılandırılması gerektiği ele alınmıştır. Makale, mevcut literatürden, ikincil veriler kullanılarak derlenmiştir. Genel değerlendirme ve önerilerle sonlandırılmıştır. Sosyal hizmet bir insan hakları mesleğidir. Temel insani gereksinimlerin giderilmesiyle başlar. Mağdurların psikososyal sorunlarını çözmeye ilerler. Teröre karşı toplumsal birliği ve bilinci artırmayı sağlayan girişimlere kadar genişleyen bir sorumluluk yelpazesi vardır.

Anahtar Sözcükler: *Terörizm, psikososyal etkiler, sosyal hizmet mesleği, sosyal hizmet uzmanı, mesleki roller*

ABSTRACT

This review aims to highlight the psychosocial effects of terrorism and to discuss to the general framework of social work practice, including micro-mezzo and egzo-

macro level intervention processes in terrorism, with reference to the phases of the planned change process. In order to achieve this purpose, the concepts of terrorism and terrorism are first explained. Secondly, the psychosocial effects of terror attacks are discussed looking at the individual effects, and on the effects on disadvantaged groups, and on the titles of family and community context. Then, the structure of social work intervention responding the terrorism is discussed. The article was compiled from the existing literature using the secondary data. It was terminated with general conclusion and suggestions. Social work is a human rights profession. It begins by addressing basic human needs. It proceeds to solve the psychosocial problems of the victims. There is a growing range of responsibilities to terrorism as well as initiatives that promote social cohesion and consciousness.

Keywords: *Terrorism, psychosocial effects, social work profession, social worker, professional roles*

GİRİŞ

Bu derlemede, sonuçları itibariyle insan kaynaklı afet özellikleri taşıyan terör eylemlerinin bireyler, aileler ve toplum üzerindeki psikososyal etkileri ele alınmaktadır. Sosyal hizmet uzmanlarının kriz ve travma müdahalesi bilgi-beceri repertuarına başvurarak yürüttüğü planlı müdahaleler ekolojik sistem perspektifi temelinde incelenmektedir. Bu perspektifte insan yaşamı, bir bütün olarak, büyüme, gelişme, gerileme aşamalarını izleyen sorun-çözme ve ihtiyaç-karşılama süreçleri olarak değerlendirilmektedir. Terörizm çok boyutlu bir sorundur. Ekolojik sistem perspektifi terör sorununun hem çözümlenmesinde hem de önleyici ve iyileştirici sosyal hizmet müdahalelerinin yapılandırılmasında etkili ve kapsamlı bir rehber işlevi sunabilir.

1. Terör ve Terörizm: Kavramsal Çerçeve

Terör ve terörizm kavramları son dönemlerde çok sık gündemdedir. Terör olaylarının birey ve toplum üzerinde oluşturması olası zararlar da bilinmektedir. Terörün hem ulusal hem küresel düzeyde yaygın etkileri olduğu göz önüne alındığında, terör ve terörizm kavramlarına ilişkin kavramsallaştırmalar üzerinde durmak gerekir. Literatürde üzerinde uzlaşının sağlandığı bir terör tanımının olmadığı görülmektedir. Schmid (2004:395) bu durumu terörizmin tartışmalı bir kavram olması, tanım sorununun meşrulaştırma ve suç olarak kabul etme ile bağlantılı olması, farklı biçim ve görünümüleriyle birçok terör türünün olması ve çok eskiye dayanan varlığı nedeniyle kavramın anlam değişikliğine uğraması gibi nedenlerle açıklamaktadır.

Terör ve terörizm kavramları ile ilgili uluslararası düzeyde kabul gören tanımlamaya olan ihtiyaç, terörle mücadele açısından önem taşır. Yasama ve cezalandırma süreçlerinin etkin bir şekilde yapılandırılması, teröre karşı mücadelede uluslararası düzeyde işbirliğinin yapılabilmesi, terör örgütleri ve onları destekleyen devletler arasındaki bağın koparılması, teröre karşı mücadelenin kesintisiz bir biçimde devam etmesi, terör örgütlerinin bazılarının sivil halktan genelde baskı ve tehdit ile aldığı desteğin zayıflatılması ve terörizmin diğer şiddet türlerinden ayrı ele alınabilmesi için terörizmin tanımlanmasına ihtiyaç vardır (Ganor, 2002). Bu açıdan bakıldığında bazı terör ve terörizm tanımlarına yer verilmiştir.

Terör büyük bir kitleyi korkutarak politik, dini veya ideolojik bir amaca ulaşmak için yapılan ve genellikle politika yapma süreçlerini doğrudan etkileme amacı taşımayan alt ulusal grupların kasıtlı olarak kullandığı veya kullanmakla tehdit ettiği normal dışı şiddet ve vahşet eylemlerini içerir (Enders ve Sandler, 2002). Tilly (2004) terör sözcüğünün yaygın bir şekilde tekrarlayan ancak kesin olmayan sınırlı bir politik stratejiye işaret ettiğini ifade eder. Bu strateji politik mücadele biçimlerinin dışında kalan araçları kullanarak mevcut rejimin içinde düzenli olarak faaliyet gösteren düşmanlara karşı tehdit ve şiddetin asimetrik yayılımı olarak tanımlanabilir. Ganor (2002)'a göre terör, politik amaçlara ulaşmak için sivillere veya sivil hedeflere karşı şiddetin veya şiddet tehdidinin kasıtlı olarak kullanılmasıdır. Türkiye Cumhuriyeti Terörle Mücadele Kanunu'nun birinci maddesine göre ise terör, "cebir ve şiddet kullanarak; baskı, korkutma, yıldırma, sindirme veya tehdit yöntemlerinden biriyle, Anayasada belirtilen Cumhuriyetin niteliklerini, siyasî, hukukî, sosyal, laik, ekonomik düzeni değiştirmek, Devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğünü bozmak, Türk Devletin ve Cumhuriyetin varlığını tehlikeye düşürmek, devlet otoritesini zaafa uğratmak veya yıkmak veya ele geçirmek, temel hak ve hürriyetleri yok etmek, devletin iç ve dış güvenliğini, kamu düzenini veya genel sağlığı bozmak amacıyla bir örgüte mensup kişi veya kişiler tarafından girişilecek her türlü suç teşkil eden eylemlerdir." Görüldüğü gibi terör baskı altına alarak güç kullanmaya dayalı olan korku yaratma hedefi gösteren ve genelde devlet otoritesini hedef alan eylemler olarak görülmektedir.

Söz konusu tanımlar incelendiğinde terör tanımlamalarının benzer odak noktaları olmasına rağmen farklı bileşenleri de taşıdığı görülmektedir. 109 terörizm tanımının analiz edildiği bir çalışmada (Schmid ve Jongman, 1984 akt: Ştıblı, 2010) tanımlarda en çok yapılan vurgulara ve kullanılan kavramların sıklığına yer verilmiştir. Buna göre tanımların %83,5'inde baskı ve şiddete, %65'inde politik nedenlere, %51'inde

korkuya, %47'sinde tehdide, %41,5'inde psikolojik etkiler ve beklenen tepkilere, %37,5'inde hedefler ve mağdurlar arasındaki uyumsuzluğa, %32'sinde ise kasıtlı, planlı, organize ve sistematik eylemlere vurgu yapılmıştır. Yapılan tanımlarda ön plana çıkan bu kavramlar terörün genel çerçevesi açısından önemli bir ipucu vermektedir. Tanımlardaki 'baskı' ve 'korku' kavramları dikkat çekicidir. Nitekim Schmid (2004:403) de terörizmin genel özelliklerinden şu şekilde bahsetmektedir:

- İnsanlara yönelik şiddet,
- Şiddet tehdidi,
- Hedef kitlede kasıtlı olarak terör ve terör korkusu oluşturmak,
- Sivillerin, savaşımayanların ve masumların hedef alınması,
- Sindirme, baskı ve propaganda amacı,
- Çatışmanın devamına yönelik bir yöntem, strateji veya taktik olduğu gerçeği,
- Şiddet eylemlerinin daha büyük kitlelere iletilmesinin önemi,
- Şiddet eylemlerinin illegal, kriminal ve ahlaka aykırı doğası,
- Eylemin genellikle politik özelliğinin olması,
- Halkı harekete geçirmek veya hareketsiz kılmak için kullanılan psikolojik savaş aracı olması.

Yukarıda sıralanan özellikler, terörle ilgili toplum bilinçlendirme programlarının konu başlıkları olarak düşünülebilir. Terör ve terörizm kavramları aynı kökten türetilmiş olmasına ve çoğunlukla birbirinin yerine kullanılmasına rağmen farklı anlamlar taşımaktadır. Çağlar'ın (2009: 13) ifade ettiği gibi, terör daha çok eylem yönü olan olguyu kastederken, terörizm her tür terör eylemi ve uygulamasını içeren bir strateji, taktik, hatta savaş yöntem ve biçimidir.

1.1. Türkiye'de ve Uluslararası Ölçekte Terörizm

Terörün acı gerçeğiyle yüzleşmek bazı ülkeler için çok eskilere dayanırken, dünyanın özellikle gelişmiş bölümünün bu gerçekle yüzleşmesi Amerika Birleşik Devletleri'nde gerçekleştirilen 11 Eylül 2001 saldırılarından hemen sonraya denk gelir. Dünyada büyük yankılar uyandıran ve çok büyük kayıplara neden olan bu saldırıyı takiben 11 Mart 2004 tarihinde Madrid'te ve 07 Temmuz 2005 tarihinde Londra'da gerçekleştirilen bombalama eylemleri ile birlikte terör kavramı uluslararası boyuta taşınmıştır (Şen ve Özuyar, 2015). Bununla birlikte terörizmden halen yoğun olarak az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler zarar görmektedir. Küresel Terörizm İndeksi

(Global Terrorism Index)'nin 2015 yılı verilerine göre Irak, Afganistan, Nijerya, Pakistan ve Suriye terörizminden en fazla etkilenen ülkelerdir. Bu beş ülke 2015 yılında terörizminden kaynaklanan ölümlerin % 72'sini oluşturmaktadır. OECD üye ülkelerinde ise terörizminden kaynaklanan ölümler bir önceki yıla göre 2015 yılında % 650 oranında artış göstermiştir. 34 OECD ülkesinden 21'inde en az bir terör saldırısı gerçekleşmiş ve ölümlerin büyük bir çoğunluğu Türkiye ve Fransa'da meydana gelmiştir. IŞİD'e bağlı gruplar 2014 yılında 13 ülkede saldırı gerçekleştirmişken, bu rakam 2015 yılında 28'e çıkmıştır.

Türkiye'nin terör saldırılarına maruz kalması 1924-1925 yıllarında bastırılan Şeyh Said isyanlarına dayansa da ciddi terör eylemleri geniş siyasal ve toplumsal karmaşalara tanıklık eden 1960 ve 1970'li yıllarda başlamıştır. Bu karmaşanın ardında nüfusun kırsal alandan şehirlere göç etmesiyle ortaya çıkan hızlı kentleşme, artan kent nüfusuna ayak uyduramayan istihdam politikalarının bir sonucu olarak yaşanan ekonomik zorluklar, Güneydoğu'daki illerde artan karışıklık, yeni oluşan radikal İslamcı ve solcu öğrenci hareketleri gibi etmenler vardır (Sözen, 2006). Kongar (2005) Türkiye'de ASALA terörü, 1970'li yıllardaki sağ-sol çatışması, ırkçı bölücü terör ve dinci terör olmak üzere dört ayrı terör dalgası olduğunu ifade etmektedir.

Türkiye'de esasında birinci dalga terör örgütü ASALA terörü, Türklerin Ermenilere soykırım uyguladığı iddiasına dayalıydı ve bu terör dalgası sonucunda başta Amerika Birleşik Devletleri olmak üzere pek çok dış ülkedeki devlet temsilcileri öldürüldü. İkinci dalga terör örgütü olan sağ-sol çatışmasının ana eksenini ise milliyetçilik ve göşizm oluşturmaktaydı. Bu terör dalgası Türkiye'deki en yetenekli gençlerin kurban edilmesine, yükseköğretim kurumlarının yıllarca kapalı kalmasına ve 12 Eylül askeri darbesi ile 1961 anayasasının getirdiği pek çok demokratik atılımın zarar görmesine neden olmuştur. 1980 sonrasında üçüncü terör dalgası olan ırkçı-bölücü terörle tanışan Türkiye, bu terör olayına 30.000'i aşkın kurban verdi. Dördüncü terör dalgası olan dış destekli radikal dinci terörün bir sonucu olarak da laik ve demokratik Türkiye Cumhuriyeti'ni savunan pek çok aydın öldürüldü. Kongar (2005) daha sonraki çalışmalarında beşinci terör dalgası olarak gerisinde radikal dinci terörün yattığı küresel terörden ve altıncı terör dalgası olarak da hem radikal dinci çizgide varlığını sürdüren hem de etnik-bölücü terörün yeniden yükselişinden söz etmektedir.

Son dönemlerde ise özellikle IŞİD terör örgütünün faaliyetleri ile birlikte, terörizm Türkiye'de tırmanışa geçmiş ve geniş kitleleri etkilemiştir. Buna 15 Temmuz 2016'da yapılan darbe kalkışması ile daha çok görünür olan FETÖ/PDY terör örgütünün

eylemleri de eklenmiştir. Terör olayları küresel terörizmin tırmanışı ile birlikte Türkiye'yi son yıllarda artan sıklıkta etkilemektedir. Pek çok araştırma, çeşitli düzeylerde terörist eylemlere maruz kalmanın toplumların psikolojik yapısını önemli ölçüde bozduğunu ortaya koymaktadır; çünkü bu tür eylemler, bireyleri yoğun şekilde savunmasızlık, ölüm ve sakatlık gibi durumlar ile karşı karşıya bırakabilmektedir. Başka bir deyişle, terör, toplumun tüm bireylerini potansiyel kurban haline dönüştürür. Bireylerin fiziksel ve psikolojik bütünlüğünü, mal varlığını ve diğer kendine ait varlıklarını, tanışıklık/ aşinalık ve kontrol edebilirlik duygusunu, önemli değerlerini, düşüncelerini, yorumlarını, tutumlarını ve varsayımlarını tehdit etmekte olan doğrudan ve dolaylı tehditler travmatize olmuş bir toplum yaratabilmektedir.

2. Terörizmin Psikososyal Etkileri

Bu bölümde terörizmin psikososyal etkilerine; bireysel etkiler, dezavantajlı gruplara etkiler ve kişilerarası ilişkiler, aile ve toplum üzerindeki etkiler alt başlıkları çerçevesinde değinilmektedir.

2.1. Terörizmin Bireysel Etkileri

Terörün birey üzerindeki etkisi çeşitli faktörlere bağlı olarak değişiklik gösterebilir. Bireyin yaşı, cinsiyeti, terör saldırılarıyla ilgili daha önceki deneyimleri, terörün sıklıkla yaşandığı coğrafyada yaşıyor olma, terör saldırısına doğrudan maruz kalma veya terör saldırısına tanıklık etmiş olma gibi durumlara göre farklılıklar oluşabilir. Ancak tüm bu farklılıklara rağmen terör saldırılarının bireyin yaşamında izler bıraktığı açıktır.

Terör eylemlerinin bireyin genel sağlığı açısından önemli bir tehdit oluşturduğu açıktır. Terör saldırısına doğrudan maruz kalanların yaralanma şekilleri ve sağlık durumları üzerine yapılan bir araştırmada (Peleg, Aharonson-Daniel, Michael ve Shapira, 2003) yaralanmaların nedeninin genellikle patlama ya da ateşli silahlar nedeniyle olduğu, yaralıların üçte birinin ağır travma yaşadığı, yaralıların %26'sının yoğun bakım ünitesine alındığı, yatılı tedavi gören hastalarda ölüm oranının %6 olduğu; yaralanmaların açık yaralar, dahili yaralar ve kırık şeklinde olduğu, hastaların yarısının ameliyata alındığı, hastaların %20'sinin hastanede kalma süresinin iki haftadan fazla olduğu görülmüştür. Brooklyn Hastanesi'nde yapılan bir araştırmada ise 11 Eylül saldırılarını takip eden iki ay içinde kalp krizi vakalarının %35 oranında arttığı görülmüştür (Whitney, 2003). Bulgular, terör eylemlerinin bireyin yaşamı ve sağlığına yönelik ciddi bir saldırı niteliği taşıdığını göstermektedir.

Terör eylemleri bireyin bedensel sağlığını etkilediği gibi ruh sağlığını da olumsuz etkilemektedir. Terörün birey üzerindeki etkisi özellikle terör saldırısına doğrudan maruz kalanlar söz konusu olduğunda son derece travmatik olabilmektedir. Okula ve işe gitme, alışveriş yapma, toplu taşıma veya şahsi araçlarla seyahat etme gibi son derece olağan ve rutin gündelik yaşam pratiklerini sürdürürken terör saldırısına maruz kalmak bireyin yaşamında yıkıcı etkiler yaratabilmektedir. Bu tür olaylarda gerçekleşen ölümler Halpern ve Tramontin (2007 akt. Bragin, 2011)'in de ifade ettiği gibi ani ve beklenmediktir. İnsanlar bir hastalık, yaşlılık hatta bir savaş nedeniyle öldüğünde ölüm, trajik de olsa beklendik bir durumdur. İnsanların bir afet veya terör saldırısı sonucu ölümü aileleri, arkadaşları ve meslektaşları için beklendik bir durum değildir. Dolayısıyla ölüm, tamamlanmamış kişilerarası ilişkileri geride bırakan bir şoktur. Ölüm beklenmedik olduğunda, pişmanlıklar da kaçınılmazdır. Kişi ölen kişiyle daha önce tartışmış olabilir, onunla vedalaşmayı unutmuş olabilir. Geride kalanlar genellikle son karşılaşmanın koşullarıyla ilgili olarak üzüntü içinde kalırlar (Halpern ve Tramontin, 2007 akt. Bragin, 2011). Diğer yandan ölümlerin yavaş yavaş teyit edilmesi nedeniyle kaybedilen akrabaları aramakla başlayıp kişinin bulunması veya bedeninin teşhis edilmesi ve defin işlemleri ile devam eden bir süreç söz konusudur. İnsanlar korku ve endişeden kayıp, üzüntü ve yasa kadar giden bir dizi duygudan geçmektedir (Bragin, 2011). Bu tip travmalar geçirenler birkaç hafta boyunca bazı stres tepkileri gösterirler. Tepkiler dört ayrı kategoriye ayrılmaktadır (Mathewson, 2004:200-201):

- Duygusal tepkiler: Geçici korku, şok, inkar, üzüntü, öfke, kırgınlık, suçluluk, utanç, çaresizlik, bireyin yaşamındaki önemli kişilerden ayrılması,
- Bilişsel tepkiler: Karışıklık, kararsızlık, endişe, yönelim bozukluğu, hatırlama ve konsantrasyon güçlüğü, dikkat süresinin kısalması, kendini suçlama ve istenmeyen anılar,
- Fiziksel tepkiler: Gerginlik, mide bulantısı, bedensel ağrılar, libidoda değişim, sinirlilik, uykulu olma, uykusuzluk, hızlı nefes alma, terleme, kolayca ürkme gibi aşırı uyarılmış belirtiler ve panik atak,
- Kişilerarası tepkiler: Güvensizlik, sinirlilik, uzaklaşma, izolasyon, terk etme veya reddetme duyguları, yargılayıcı, aşırı kontrolcü veya mesafeli olma.

Terör gibi insan eliyle yaratılan travmatik olaylar ya da geniş kitleleri etkileyen şiddet eylemleri yarattıkları korku ve güven kaybı gibi nedenlerle etkiledikleri toplumlarda başta travma sonrası stres bozukluğu (TSSB) olmak üzere çeşitli ruhsal sorunlara yol

açmaktadırlar. Yapılan çalışmalarda kadın olmanın, etnik azınlıkta olmanın, düşük eğitim seviyesinde bulunmanın, çalışmıyor olmanın, daha az sosyal desteğe sahip olmanın, bekar olmanın, daha genç yaşta olmanın, daha önce psikiyatrik tedavi öyküsüne geçmişte travma öyküsüne sahip olmanın TSSB gelişimi açısından risk faktörleri olduğu belirtilmektedir (Eşsizoğlu, Aydın ve Bülbül, 2009). Örneğin 2003 yılında İstanbul'da gerçekleştirilen terör eylemlerinin ardından değişik yaş gruplarında olan ve farklı bölgelerde bulunan kişilerde olası travma sonrası stres bozukluğu (TSSB) ile travmatik stres belirtilerinin sıklığı incelenmiştir. Patlamaların ardından karakollara yaralanarak başvuran 107 kişi ve bölgede bulunan bir okuldaki öğrenci, öğretmen ve görevlilerden oluşan 420 kişi çalışmaya alınmıştır. Okul grubundaki öğrencilerde olası TSSB sıklığı % 5.9, öğretmen ve görevlilerde % 26.1 olarak bulunmuştur. Uyarılmışlık belirtisi hariç TSSB'nin temel belirtileri ve yardım alma ihtiyacı okul grubundaki yetişkinlerde öğrencilere göre daha fazla bildirilmiştir. Kız öğrencilerin % 11.2'sinde, erkeklerinse % 5.4'ünde olası TSSB saptanmıştır. Karakol grubunda olası TSSB oranı % 29.9 olarak bulunmuştur (Aker ve diğ., 2008). Bir başka araştırmada ise 2013 yılında Reyhanlı'da düzenlenen iki ayrı bombalı terör saldırısına doğrudan veya dolaylı olarak tanık olan kişilerde patlamalar sonrası altıncı aydaki depresyon, anksiyete ve TSSB oranlarının belirlenmesi amaçlanmıştır; çalışmaya, patlamaya doğrudan maruz kalan 43 birey, dolaylı olarak maruz kalan 42 birey ve 45 sağlıklı gönüllü birey kontrol grubu olmak üzere toplam 130 kişi alınmıştır. Patlamaya doğrudan maruz kalanlar ile dolaylı olarak maruz kalan grupların TSSB, anksiyete ve depresyon oranları kontrol grubuna göre istatistiksel olarak anlamlı düzeyde yüksek bulunmuştur. Ayrıca patlamaya doğrudan maruz kalanlardaki TSSB oranı diğer gruplara göre anlamlı derecede daha yüksek bulunmuştur (Arı ve diğ., 2016).

Dünya Sağlık Örgütü'nün sağlığı bedensel, ruhsal ve sosyal yönden tam bir iyilik hali olarak tanımlamasından hareketle terörün bireyin genel işlevselliği üzerindeki etkisini göz ardı etmemek gerekir. Terör eylemlerinin bireyin bedensel ve ruhsal sağlığını etkilemesinin bir sonucu olarak bireyin sosyal işlevselliği de bu süreçten etkilenmektedir. Terör eylemleri nedeniyle deneyimlenen ağır yaralanmalar ve kimi zaman buna eşlik eden uzuv kayıpları bireyi alışık olduğu sosyal çevreden uzaklaştırmaktadır. Çalışma ve eğitim hayatına devam edememe gibi durumlar söz konusu olduğunda bireyin bedeni gibi sosyal işlevselliği de büyük bir yara almaktadır. Diğer yandan, terör eylemlerine doğrudan maruz kalmayan bireylerin gündelik yaşam pratikleri de bu süreçten etkilenmektedir. Havaalanları, sokaklar, otobüs durakları ve alışveriş merkezleri gibi insan yaşamının ayrılmaz parçası olan mekanlarda

gerçekleştirilen terör eylemleri bireylerin güvensizlik duygusu yaşamasına ve bunun sonucu olarak sosyal yaşamdan izole olmalarına neden olabilir.

Terörün birey ve toplum ruh sağlığı üzerindeki olumsuz etkilerinin yanı sıra kimi araştırmalarda (Linley, Joseph, Cooper, Harris ve Meyed, 2003; McCormack ve McKellar, 2015) da terör eylemleri sonrasında travma sonrası büyümenin söz konusu olabileceğinden bahsedilmektedir. Büyüme ile kastedilen, kişinin olumlu yönde bazı değişimler göstermesidir. Travmayı deneyimleyen kişilerde travma sonrası büyüme üç farklı şekilde olabilmektedir (Tedeschi, Park ve Calhoun, 1998 akt. Val ve Linley, 2006). Birincisi kişisel güç ve özgüven artışı ile beraber kişinin kırılganlığını ve sınırlarını kabul etmesinin bir sonucu olarak kişinin kendilik algısında olumlu değişim yaşanabilir. İkincisi kişilerarası ilişkilerde olumlu değişimler yaşanabilir. Travma sonrası kişinin ailesine ve arkadaşlarına daha fazla değer vermesi, çeşitli yaşam zorluklarıyla mücadele eden insanlara daha fazla merhamet duyması ve fedakar olması söz konusu olabilir. Üçüncüsü ise yaşamın amacı ve ölümle ilgili varoluşsal sorularla ilgilidir. Yaşam önceliklerinde, daha küçük şeylerin değerini anlama ve ölümün kaçınılmazlığı ile tinsel gelişmeyi göz önünde bulundurma gibi konularda değişimler yaşanabilmektedir.

2.2. Terörizmin Dezavantajlı Gruplara Etkileri

İnsan kaynaklı afet durumlarında özellikle yoksul ve dezavantajlı olanlar başta olmak üzere çocuklar, yaşlılar, engelliler daha fazla korunmasız ve incinebilir olmaktadır. Bombalama gibi şiddetli terör olaylarına maruz kalmak özellikle çocuklar üzerinde birçok olumsuz etkiler gösterir. Çocuklar iyileşmesi kimi zaman yıllar alan kişisel yaralanmalarla ve bu zorlu sürece eşlik eden uyum sorunlarıyla karşılaşabilirler. Diğer yandan, anne, baba, kardeş veya arkadaş gibi sevilen birinin ölümü ile yüzleşmek zorunda kalabilirler (Browne, 2003). UNICEF'in 2015 yılı raporuna göre dünyadaki silahlı çatışmalardan 250 milyon çocuk etkilenmiştir. Afrikada'da üç yıl süren çatışmanın ardından binlerce çocuk korkunç ölüm manzaralarıyla karşılaşmıştır. Bu çatışmalarda beş yaş altı çocuklarda ve annelerde yüksek ölüm hızı söz konusudur ve ülkede bulunan ilkokul çağındaki çocukların üçte biri okula gidememiştir. Afganistan, Burundi, Nijerya ve Ukrayna'da devam eden çatışmaların bir sonucu olarak çocuklar silahlı gruplar tarafından yerlerinden edilmiş, kaçırılmış, silah altına alınmış ve ateşli silah, el bombaları ile patlamamış mühimmat nedeniyle hayatını kaybetmiş veya sakat kalmıştır. Terör eylemlerine doğrudan maruz kalmanın çocuklar için son derece ağır bir travma olduğu açıktır. Diğer yandan terör eylemlerine tanıklık

etmiş olmak da çocuklar üzerinde olumsuz etkilere neden olabilmektedir. Şavur ve Tomas (2010) terör olayları nedeniyle çocuklarda güven duygusunun zedelenmesi, korku, endişe ve çaresizlik hisleri, ani öfke nöbetleri veya aşırı duyarlılık, uykuya dalmada ve uyanmada zorluklar, yaşından küçük çocuk davranışları, iştahsızlık, karın ağrısı, baş ağrısı, bulantı gibi tepkilerin görülebildiğini ifade etmektedir. Terör olayları çocukların eğitim süreci ve akademik başarısını da etkileyebilmektedir. Sevim (2001)'in *Terör Nedeniyle Elazığ'a Göç Eden Ailelerin Çocuklarının Eğitim Durumu* adlı araştırmasında terör nedeniyle göç edenlerin %19,5'i, göçün çocukların eğitimlerini aksattığını ifade etmiştir. Bu durumun nedeni olarak kente uyumda karşılaşılan maddi ve manevi sorunlar, eğitim giderlerini karşılayamama, işsizlik sorunu ve gelirlerin düşük olması gösterilmiştir.

Terör olayları yaşlı kişiler açısından da son derece travmatik olabilmektedir. Yaşlılar genel olarak terör eylemlerinde risk altındaki gruplardan biri olmakla beraber çok yaşlı olanlar, birden fazla hastalığı olanlar, Alzheimer hastalığı olanlar, psikiyatrik sorunları olanlar ve ciddi bir travmatik olaya maruz kalanların daha fazla risk altında olduğu belirtilmektedir (Brown, Cohen ve Kohlmaier, 2007). Yaşlılar hareket kabiliyetinin sınırlı olması ve duyuşsal gerilemeler gibi nedenlerle kaynaklara ve hizmetlere ulaşmakta sorun yaşayabilmekte ve bu durum onların terör eylemlerinden daha fazla etkilenmelerine neden olabilmektedir. Benzer bir durum engelliler için de söz konusudur. Görme ve işitme engelliler acil durumla ilgili sinyalleri almada, bedensel engelliler tahliye ve ulaşımında, sürekli tıbbi bakım ihtiyacı duyanlar ise tıbbi desteğin sağlanmasında güçlüklerle karşılaşabilmektedir (Stough, Ducey ve Kang, 2017). Tüm bu nedenlerle terör eylemleri yaşlı ve engellilerin iyilik halini doğrudan etkileyebilmektedir. Bu gruplarda hem terörün yaygın etkileri hem de kendi koşullarından kaynaklanan güçlükler birleşerek incinebilirliği artırabilmektedir.

Terör eylemleri sonrasında mevcut yaraları sarmak ve olası riskleri en aza indirmek için çaba sarf eden afet çalışanları ise terörizmin etkilerine doğrudan maruz kalmakta ve kaçınılmaz olarak bu süreçten etkilenebilmektedirler. Örneğin terör mağduru polislerin yaşadığı ruhsal sorunların incelendiği araştırmada polislerin %16.9'unda TSSB belirtileri, %20'sinde hafif düzeyde depresyon ve %3'ünde orta düzey depresyon görülmüştür (Gültekin, Ekici ve Tepe, 2011). Sağlık çalışanlarında terör eylemi sonrasında travma sonrası stres bozukluğunun görülme durumunun incelendiği bir başka araştırmada ise terör eyleminin gerçekleştiği gün görevli olan sağlık çalışanlarında TSSB düzeyi, diğer sağlık çalışanlarına göre daha yüksek bulunmuştur (Evrin ve diğ., 2017). Söz konusu araştırmalarda elde edilen bulgular,

terör eylemlerinin etkilerine doğrudan tanıklık ediyor olmanın afet çalışanlarının ruh sağlığı üzerinde olumsuz bir etkiye neden olduğunu göstermektedir.

2.3. Terörizmin Kişilerarası İlişkiler, Aile ve Toplum Üzerindeki Etkileri

Terör olaylarının en somut ve en yıkıcı etkileri doğrudan birey üzerinde olmakla birlikte bireyin etkileşim içinde bulunduğu kişiler ve sistemler terörden doğrudan etkilenmektedir.

Travmanın etkisinde ve travma sonrası iyileşmede önemli bir hafifletici faktör olduğu bilinen sosyal destek mekanizmaları terör eylemleri nedeniyle zarar görebilir. Ölüm, yaralanma sonucu hastanede devam eden tedavi süreci, bulaşıcı hastalık ve karantina, ilişkilerin ve terör eylemlerinden etkilenen okul, işyeri ve mahalle gibi destekleyici toplulukların zarar görmesi, “yer” duygusunun yitirilmesi, insanlığa yönelik güven duygusunun kaybolması, kişisel inanç ve maneviyat krizi gibi durumların terör eylemleri sonrasında yaşanması sosyal destek mekanizmalarını olumsuz etkileyebilmektedir (Myers ve Wee, 2005). Sosyal destek mekanizmalarının zarar görmesi ise hem aile hem de kişilerarası ilişkiler açısından önemli bir sorundur.

Terör saldırısında hayatını kaybeden birçok kişi geride bir aile bırakır. Ölüm aile için travmatik ve başedilmesi zor bir yaşam deneyimdir. İlaveten, ölen veya yaralanan kişinin ailenin geçimini sağlayan kişi olması durumunda ailenin ekonomik zorluklarla karşılaşması da söz konusudur. Hastalık ve yaralanma nedeniyle ailenin gelirini sağlayamamak tüm aile üyelerini yaşam döngüsü boyunca etkilemektedir.

Terörün sıklıkla deneyimlendiği bölgelerde yaşayan ailelerin en büyük sorunu güvenlik ve buna bağlı olarak deneyimlenen zorunlu göçtür. Türkiye’de terör olaylarının yoğun olarak yaşandığı Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerinde oldukça önemli sayıda insan kırsal yerleşim yerlerini toplu olarak terk etmek zorunda kalmıştır. Güvenlik ihtiyacına bir cevap olarak gerçekleştirilen bu göç sürecinde insanlar hem yerleşim yerlerini ve konutlarını hem de toplumsal yaşamlarını ve geçim kaynaklarını terk etmek zorunda kalmışlardır (Sevim, 2010). Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü’nün 2006 yılında yayınlamış olduğu *Türkiye Göç ve Yerinden Olmuş Nüfus Araştırması Raporu*’da Türkiye nüfusunun yüzde 1,8’inin güvenlik nedenleriyle göç ettiği ifade edilmektedir. Aynı raporda göç edenlerin yarısına yakını göçün masraflarını karşılamak için birikimlerini kullandığını, yüzde 18,1’i akraba ve arkadaş yardımı aldığını, yüzde 22,8’i göç sürecinde borçlandığını belirtmiştir. Göç öncesinde konut sahipliği yüzde 89,2 seviyesindeyken, göçün hemen sonrasında konut sahipliği yüzde 24,2’ye düşmüştür. Güvenlik nedenleriyle göç edenlerin yarısına

yakını çalışmazken, diğer yarısı sigortasız olarak çalışmaktadır. Yerlerinden olmuş kişilerin yüzde 58'i göçün ardından sağlık hizmetlerine ulaşmada zorluk yaşadıklarını beyan etmişlerdir. Göç sonrası sağlık hizmetlerine ulaşmakta güçlük çektiklerini söyleyenlere bu güçlüğü'nin nedeni sorulduğunda, öne çıkan nedenler maddi yetersizlik, sigorta sahibi olmama, Türkçe bilmemeleri nedeniyle hizmet alma sıkıntısı yaşanması ve sağlık kuruluşu eksikliği şeklinde beyan edilmiştir. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu'nun 1998 yılında yayınlamış olduğu *Doğu ve Güneydoğu'dan Göç Edenlerin Sorunları* başlıklı raporda göç edenlerin en çok zorlandıkları konuların başında doğuya göç edenlerde şehre uyum (%45) gelmekte iken, batıya göç edenlerde işsizlik (%35) gelmektedir. Doğuya göçenlerde işsizlik (%21,5), batıya göç edenlerde uyum(%27,8) ikinci sırada yer almaktadır. Batıda konut sorunu önemli bir problemken (%15), doğuda bu oran %5,9 olmaktadır. Hem Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu (1998) hem de Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü (2006)'nın yapmış olduğu araştırmalarda terörden kaynaklı güvenlik sorunları nedeniyle zorunlu olarak göç etmiş ailelerin yaşadığı sorunlar ifade edilmektedir. Bu araştırmaların bulguları terör nedeniyle daha güvenli bir yere göç eden ailelerin sosyal, ekonomik, psikolojik ve kültürel birçok sorunla karşılaştığını göstermiştir.

Terörizmin kişiler arası ilişkiler ve aile üzerindeki etkileri kadar geniş ölçekte toplumsal etkileri üzerinde de durmalıyız.

Modern dünyanın bir yansıması olarak insan hakları, demokrasi, sosyal adalet, özgürlük gibi değerlerin önplanda olduğu ve bu değerlerin geliştirilmesi için ulusal ve uluslararası çabaların olduğu günümüzde tam da bu değerlerle çelişen terör ve şiddet eylemlerinin tırmanışta olduğu bir gerçektir. Terör eylemleri yüzyıllar boyunca süren çabaların sonucu olarak elde edilen insani değerlerin yıpratılmasına ve telafisi zor izlerin kalmasına neden olmaktadır.

Geçmişteki terör eylemleri ile kıyaslandığında, günümüzdeki terör eylemlerinin daha görünür ve daha yaygın olması sebebiyle etki alanı gittikçe artmaktadır. Küreselleşme süreci ve bu süreci hızlandıran iletişim ve medya teknolojilerindeki yenilikler terör ve şiddet eylemlerinin çok daha geniş kitleleri etkilemesine zemin oluşturmaktadır (Küçükcan, 2010). Nitekim bu durum, terörizmin en temel amaçlarından biridir. Terör örgütleri sınır ve kural tanımayan şiddet eylemleri ile sivilleri ve masumları hedef alarak korku yoluyla daha büyük kitleleri etkilemeyi amaçlamaktadır.

Terör eylemlerinin yaygınlığı ve görünürlüğü nedeniyle dünyanın güvenilir bir yer olduğuna ilişkin inanç sarsılmakta ve bu durum terör korkusunun artmasına neden

olmaktadır. Terör korkusu ulusal ve küresel düzeyde gerçekleşen terör eylemleri sonucu yeni bir terör eylemi ihtimali nedeniyle toplum içinde oluşan ve gündelik yaşam pratiklerini etkileyen korku, endişe ve sürekli bir tehdit altında hissetme durumunu ifade eden bir kavramdır. 11 Eylül saldırılarından bir yıl sonra New York halkının gelecekteki terör saldırılarına yönelik tepkilerini ölçen bir araştırmada (Boscarino, Figley ve Adams, 2003) halkın gelecekteki terör saldırılarından çok endişe duyduğu görülmüştür. Aynı araştırmada taşrada yaşayanların, 45-64 yaş aralığındaki kadınların, daha düşük eğitim ve gelire sahip olan Afrikalı-Amerikalıların ve İspanyolların gelecekteki saldırılardan daha fazla korktuğu ortaya çıkmıştır.

Korkutma, sindirme ve yıldırma gibi şiddet unsurlarını içeren terörizm, sosyal yapıyı değiştirerek yönetmek ister. Bunu da toplumu var eden din, eğitim, ordu, medya, ekonomi, siyaset ve aile gibi kurumlara saldırarak ve bu kurumları yıpratmaya ve işlevsiz hale getirmeye çalışarak yapar (Muş, Can ve Güçlü, 2015). İçli (2004) de terör eylemleri sonucu ortaya çıkan bunalımın toplumda güvensizliği arttırdığını, toplumun bütünleşmesine olumsuz etki yaptığını ve terörizmin bir güçsüzleştirme eylemi olduğunu ifade etmektedir.

Bireyden topluma kadar çok boyutlu etkileri olan terör eylemleri insan haklarına yönelik bir saldırı niteliği taşımaktadır. Terör eylemleri bireyin onurunu, saygınlığını, esenliğini ve güvenliğini tehdit ederek insan haklarının zarar görmesine neden olmaktadır. Başta insanın yaşam hakkı olmak üzere birçok insan haklarının tehlikeye girmesi ile sonuçlanan terör eylemlerin etkileri son derece travmatik olabilmektedir. Bu durum bir insan hakları mesleği olan sosyal hizmete önemli sorumluluklar yüklemektedir. Bundan sonraki bölümde terör olaylarına yönelik sosyal hizmet müdahalesine planlı değişim süreci çerçevesinde değinmekteyiz.

3. Terör Olaylarında Sosyal Hizmet Müdahaleleri

Genelde afetler, özelde ise terör olaylarıyla ilgili müdahaleler sosyal hizmet mesleki terminolojisinde 'kriz müdahalesi' çerçevesi içinde yer alır. Terör, önceki başlıklar altında değindiğimiz gibi, insanları ruhsal, sosyal, kültürel ve ekonomik yönlerden derinden etkilemekte; mevcut sosyal sorunları daha karmaşık ve çözülmesi güç hale getirmesinin yanı sıra, yeni sosyal sorunların ortaya çıkması sonucunu doğurabilmektedir. Temel amacı sosyal işlevselliğin sağlanması olan sosyal hizmet mesleğini bu müdahale alanı doğrudan ilgilendirmektedir.

Öncelikle şu temel çerçeveyi vurgulamalıyız: Sosyal hizmet uzmanları, sosyal bağlamı olan her sorunda mesleki roller üstlenirler ve bu rolleri 'güçler' (kişilerin

potansiyellerine ve yeteneklerine odaklanan) ve 'çevresi-içinde-birey' (bireysel sorunları çevresel bağlamlar içinde ele alan) perspektiflerine dayalıdır. Bu perspektifler, terörden etkilenen bireylerin, grupların, ailelerin ve toplumun işlevselliğinin yeniden sağlanmasına yönelik çalışmalar için de geçerlidir. Sosyal hizmet uzmanları, bir ekip içinde çalıştıkları ruh sağlığı profesyonelleri ile birlikte; *kriz müdahalesi, psikolojik ilk yardım, koruyucu ve terapötik girişimler, kaynak yönetimi ve toplum örgütlenmesi* çalışmaları yürütürler (Bragin, 2011; Landau, 1997). Özellikle, terör ve şiddet eylemlerinin etkisiyle toplumun, kendilerinden farklı olanlara yönelik *damgalayıcı tutumlarını, yanlış bilgilendirmeleri ve önyargıları* azaltma çabalarında kilit rol oynanır. Örneğin Batı ülkelerinde IŞİD terör örgütünün eylemlerinin sonrasında, başörtülü Müslüman kadınlara ve diğer dini gruplara karşı nefret suçu kategorisine giren olaylarda artış olmuştur. Türkiye'de ise zaman zaman Suriyeli ve Iraklı savaş mağduru mültecilere yönelik önyargı ve ayrımcılık içeren kolektif tutum ve davranışlar görülebilmektedir (Polat ve Kaya, 2017).

Sosyal hizmet uzmanlarının insani farklılıklara saygı ve duyarlılık göstermesi ve gösterilmesini sağlaması gerektiği mesleğin 'etik kuralları' arasında açıkça yer almıştır. Damgalama ve ayrımcılığa, farklılıklara saygı ile karşılık verilmesi için disiplinlerarası yöntemlere dayalı çalışmalar gerçekleştirilir.

Travmatik olaylara doğrudan müdahale ederken bu olaylardan dolayı olarak etkilenen afet çalışanları da sosyal hizmetin müdahalesi kapsamındadır. Hekimler, hemşireler, psikologlar, itfaiyeciler, ilkyardım görevlileri, polis, jandarma ve sosyal hizmet uzmanlarının kendileri gibi ilgili birçok meslek grubu –çok sık ve yaygın olmasa da– ancak kendi aralarında konuşarak ve paylaşarak olayın etkisini azaltmaya çalışırlar. Kurumsallaşmış bir süpervizyon ve destek sistemi yoktur. Oysa bir 'çalışan destek programı' tasarımı ile bu sürecin profesyonel bir temelde yapılandırılması daha etkili olacaktır.

Terör olaylarında sosyal hizmet müdahalelerini, 'planlı değişim süreci' olarak adlandırdığımız uygulama süreci ile yapılandırmak olanaklıdır. Bu sürecin kısaltılmış bir versiyonunu kullanarak; *ön değerlendirme, müdahale ve sonlandırma* aşamaları üzerinden bir betimleme yapmak ve tartışmak yararlı olacaktır.

3.1. Ön Değerlendirme Süreci

Terörden zarar gören kişilerle bağlantı kurulduktan sonraki aşama ön değerlendirmedir. Ön değerlendirme, ekolojik, çevresi-içinde-birey perspektifine dayalı olarak; kişinin, kapasitesinin ve ihtiyaçlarının fiziksel, sosyal ve kültürel çevresi

ile uyumu ya da uyumsuzluğunu belirleyecek bir içerikte yapılır (Gitterman ve Germain, 2008). Herhangi bir terör tehdidi veya saldırısı sonrasında, bireylerin, ailelerin, grupların ve toplumun başatme kapasitesini ve genel işlevselliğini azaltan faktörlerin saptanması ön değerlendirmenin temelidir.

Bir sosyal hizmet değerlendirmesinde, insanların çevreleri ile sürmekte olan karmaşık ilişkileri temel değişkenler olarak referans alınır. Terör olayları birey-çevre etkileşimini daha karmaşık hale getirebilmekte ve kişinin işlevselliğini sürdürmesini mümkün kılan tüm çevresel bileşenler üzerinde çalışmak gerekmektedir.

Gitterman ve Germain tarafından 1980'lerin başında geliştirilen 'Sosyal Hizmet Uygulamasında Yaşam Modeli' yaklaşımı terör mağduru bireyleri etkileyen 'biyopsikososyal-kültürel-tinsel' faktörleri anlamayı ve onlarla çalışmayı sağlayabilir. Bu model, mesleki uygulamada ekolojik sistem perspektifini temel almaktadır. Yaşam modeline dayalı uygulamalar, müracaatçının gelişme ve sosyal işlevsellik potansiyelini destekler ve kolaylaştırır. Çevre koşullarının müracaatçının hedefleri, ihtiyaçları ve haklarına karşılık verebilecek şekilde düzenlenmesine katkı verir. İnsanların çevresel kaynaklardan daha etkili biçimde yararlanmalarını teşvik eder.

Terör saldırıları sonrası insanların verdiği tepkiler görece şiddetli olabilir. Profesyoneller tepkileri kategorik biçimde 'patolojik' olarak etiketlememeli ve bu tepkileri veren kişilerde yüksek olasılıkla ruhsal bozukluklar gelişeceğini düşünmemelidir. Hiç şüphesiz hayatın normal akışını ve düzenini ortadan kaldıran durumların tümünün yalnız sonrasında değil gerçekleşme olasılığının var olması durumunda dahi görece 'normal' diyebileceğimiz, uyku sorunları, travmatik anıların canlanması ve olayı hatırlatan mekanlardan uzak durma gibi davranışlar görülebilecektir.

Terör olaylarına maruz kalan kişilerin ön değerlendirmesinin psikososyal destek hizmetlerine en çok ihtiyaç duyanlara öncelik verecek biçimde yapılması gerekir. Zira bir sosyal hizmet değerlendirmesi hem öncelikli (gıda, giyinme, korunma, barınma gibi temel) ihtiyaçları hem de öncelikli grupları belirleyecek şekilde yapılır. Bunun için yazının başında belirttiğimiz gibi temel ihtiyaçlarının karşılanmasını bekleyen kişiler gibi travma sonrası stres belirtileri en yoğun görülen müracaatçılar da öncelikli müdahale grubu olarak tanımlanmalıdır.

Sosyal hizmet uzmanlarının büyük çoğunluğu, birçok hizmet alanında etkili 'ihtiyaç değerlendirmesi' yaparak kişilerin ve geniş grupların çeşitli ihtiyaçlarını sistematik

yollarla belirleme deneyimi biriktirmiştir. Bu, mesleğin ayırt edici bir niteliğidir. Kişilerin ihtiyaçlarından sık görülen bazıları şöyle sıralanabilir:

- Yaralanan kişiler için acil ve/veya uzun süreli tıbbi bakım hizmetleri,
- Evini kaybeden veya terk etmek zorunda kalanlar için barınma, gıda, ısınma ve diğer temel ihtiyaçlar,
- Sevdiklerini kaybedenler için yas danışmanlığı ve destekleyici uygulamalar (destek grupları, manevi destek, anma çalışmaları vb.),
- Hayatın normal akışına döndürme (özellikle çocukların okul yaşamına dönmesi).

İnsan ihtiyaçlarının doğal öncelik sırası gözetilerek yukarıda sıralanan ihtiyaçların karşılanması için disiplinlerarası çalışmalar yürütülmektedir. Nitekim literatürde (örn., Bragin, 2011; Tuncay, 2004), bir afet olayının sonrasında pratik yardımın (gıda ve barınma gibi), psikoeğitimin ve psikolojik ilkyardımın ekip çalışması gerektiren öncelikli hizmetler olduğu sıklıkla vurgulanmaktadır. Bu da, disiplinlerarası çalışmayı gerektirmektedir.

Türkiye’de insan veya doğa kaynaklı afet durumlarına müdahale etmek için 2006 yılında, 16 maddeden oluşan bir protokol ile Türk Kızılayı’nın öncülüğünde Afetlerde Psikososyal Hizmetler Birliği kurulmuştur. Her biri meslek örgütü olan Çocuk ve Gençlik Ruh Sağlığı Derneği, Sosyal Hizmet Uzmanları Derneği, Türkiye Psikiyatri Derneği, Türk Psikologlar Derneği ve Türk Psikolojik Danışma ve Rehberlik Derneği Birliğin çatısı altında yer almıştır. Birliğe taraf olan beş dernek bir protokol oluşturarak Birliğin işleyişini ve üye her derneğin sorumluluklarını tanımlamışlardır. Sosyal Hizmet Uzmanları Derneği’nin sorumlulukları:

- a) afetle ilgili materyal hazırlığı ve eğitim desteği,
- b) afetin hemen ardından afet bölgesinde kaynakların doğru kullanılarak gerçek ihtiyaç sahiplerine verilmesi konusundaki çalışmaların yürütülmesi,
- c) afet bölgesinde toplum organizasyonunun sağlanarak Kızılay’ın yardım çalışmalarını yürüttüğü kamplarda normal hayata dönüş sürecinde çalışmalar yapılması,
- d) Kızılay’ın insan kapasitesini arttırmak amacıyla, sosyal hizmet uzmanlarından oluşan bir gönüllü grubun eğitilmesi ve bu grubun olası afet durumları için hazır tutulması,

- e) afetlerle ilgili araştırmalara katkı,
- f) olağan durumlarda stajyer yönlendirme,
- g) psikososyal destek birimi çalışanlarına eğitim desteği,
- h) kongre, seminer, sempozyum hazırlığı,
- ı) yayın, araştırma vb. çalışmalar görevlerini yürütme

olarak sıralanmıştır.

Bununla birlikte, Birliğin üyesi olan derneklerin mensubu profesyonellerin tümü afetin etkilerinin hafifletilmesi yönünde ortak çalışmalar yürütmektedir. Birliğin oluşturulmasının ardından 2008’de Türk Kızılayı tarafından ayrıntılı bir “Afetlerde Psikososyal Destek Uygulama Rehberi” (Bkz. Mağden ve diğ., 2008) hazırlanmıştır. Çocuklar, yetişkinler, yaşlılar, aileler ve toplumun geneline yönelik psikososyal müdahaleler rehberde afete müdahalede kullanılan temel aşamalar gözetilerek tasarlanmıştır. Psikososyal müdahale kavramına açıklık getirmek için “psikososyal” kavramı da şöyle açıklanmıştır:

“Psikososyal, kelime anlamıyla birbirini sürekli etkileyen psikolojik ve sosyal etkilerin hareketli ilişkisi anlamına gelirken; afetlerde psikososyal destek; afet sonrası ortaya çıkabilecek psikolojik uyumsuzlukların /bozuklukların önlenmesi, aile ve toplum düzeyinde ilişkilerin yeniden kurulması/geliştirilmesi, etkilenenlerin ‘normal’ yaşamlarına geri dönmesi sürecinde kendi kapasitelerini fark etmeleri ve güçlenmelerinin sağlanması, toplumda gelecekte ortaya çıkması muhtemel afet ve acil durumlara başa çıkma/iyileşme/toparlanma becerilerinin arttırılması ve yardım çalışanlarının desteklenmesini içeren ve afet döngüsünün her aşamasında yürütölen çok disiplinli hizmetler bütünü olarak ifade edilmektedir (Mağden ve diğ., 2008).”

Rehberde psikososyal müdahale profesyonelleri tarafından kullanılabilir değerlendirme ve izleme formlarına yer verilmiştir. Bunun birlikte, bu derlemenin odağı olan terör afetinden etkilenen kişilere yönelik değerlendirmelerde şu boyutlar özellikle gözden geçirilmek zorundadır:

- Kişilerin kayıp ve travmaya maruz kalma düzeyi,
- Risk ve dayanıklılık faktörleri,
- Stresli yaşam olaylarıyla baş etmede kullandığı genel stratejiler,
- Öznel ve nesnel sosyal destek düzeyi açıkça tanımlanmalıdır.

Böylece kriz müdahalesi çerçevesinde yürütülecek uygulamaların, çevresi-içinde-birey perspektifine göre ekolojik bağlam içinde ve ihtiyaçların önceliğine uygun olarak karşılanması mümkün olmaktadır. Bildiğimiz gibi, Bronfenbrenner'in (1979) 'Ekolojik Sistem Teorisi', insani sorunları, birbirini sürekli etkileyen mikro (bireysel ya da kişilerarası düzey), mezzo- (aile ve küçük gruplar düzeyi), ekzo- (toplum düzeyi) ve makro- (kültürlerarası düzey) boyutlarda incelemektedir. Dolayısıyla, insanların terör olayına maruz kaldığı toplumsal bağlam verecekleri tepkileri ve travma sonrası iyileşme süreçlerini doğrudan etkiler. Çocuklar ve gençler için bağlam, psikososyal gelişim evrelerini, ailelerini, okul ve diğer toplumsal ilişki ortamlarını ve bakım verme ilişkilerini içerir.

Sosyal hizmet uzmanları ailede, okul çevresinde veya toplum içinde iyileşmeyi kolaylaştırabilecek değerlerde destekler ve kaynaklar bulabilir. Küçük çocuklarda, terör saldırılarının sonucu olarak travma ve kayıplara maruz kalmanın değerlendirilmesinde hem nesnel hem de öznel faktörlerin hesaba katılması önemlidir. Örneğin, olup biteni anlamada ve fantezi ile gerçeği ayırt etmede özellikle soyut işlemler dönemindeki çocuklarda sınırlı bir gelişimsel yeteneğin olduğuna dikkat edilmelidir. Duygulardaki, davranışlardaki, sosyal ve akademik işlevlerdeki değişiklikler de dahil olmak üzere özellikle dikkat edilmesi gereken birkaç başka nokta daha vardır. Bunlar, evde olduğu gibi okulda da devam eden stresörlerin ve travmatik hatırlatıcıların okul veya ev ortamındaki etkisidir. Tüm yaş grupları için, diğer travmalara, özellikle de yeni veya çözümlenmemiş travmalara maruz kalmanın kapsamlı bir öyküsünü almak gereklidir.

Terör olaylarının bireyler üzerindeki etkisini değerlendirmek ve bireysel ihtiyaçları belirlemenin yanında, daha kapsamlı bir bağlamsal değerlendirme yapmak da önemlidir. Hayatta kalan kişilerin ve içinde yaşadıkları daha büyük sistemlerin (aile ve toplum dahil olmak üzere), yaşamlarını sürdürebilmeleri için gereken iç ve dış kaynakların halen işlevsel olup olmadığı bilinmelidir. Bir terör saldırısının ardından, planlanan toplum ruh sağlığı müdahalesi, aynı anda birden fazla düzeye (örn. toplumsal, aile ve bireye) müdahil olmayı içerecektir. Örneğin Friedman (2005), böyle bir stratejiyi kavramlaştıran ve "güvenliği sağlama, kapasite geliştirme, toplum eğitimi ve beceri geliştirme, kendine-yardım becerisi artırma, danışmanlık ve diğer klinik müdahaleler ile sosyal politika koordinasyonu" içeren bir psikososyal müdahale piramidi tasarlamıştır (*Bkz. Şekil 1*). Başka bir tasarımda ise Hobfoll ve arkadaşları (2007) afet ve terör olaylarında (erken ve orta dönem müdahaleler için) ampirik olarak desteklenen şu beş temel müdahale ilkesini tespit etmişlerdir:

- (1) Güvenlik hissini kazandırma,
- (2) Huzuru sağlama,
- (3) Bireysel ve toplumsal yeterlik duygusunu kazandırma,
- (4) Aidiyeti geliştirme ve
- (5) Umudu artırma.

Bu ilkeler uygulama çıktısı olarak değerlendirilebilir. Güvenlik, huzur, yeterlik, aidiyet ve umut sosyal işlevselliğin temel bileşenleri olarak görülebilir ve tüm müdahale düzeylerinde ölçü olarak alınmasında yarar vardır. Her iki tasarım birbirine benzerlik göstermektedir. Birincisinde yardım edenin mesleki becerileri öne çıkartılırken, diğerinde yardım alanın genel hislerine ve zihinsel durumuna odaklanılmıştır.

Şekil 1. Friedman'ın (2005) Psikososyal Müdahale Piramiti.

3.2. Müdahale Süreçleri

Sosyal hizmet uzmanlarının terör olaylarıyla ilgili mesleki müdahalelerini mikro-mezzo ve ekzo-makro olmak üzere tireli iki ölçekte toplayarak gözden geçirebiliriz. Önceden belirtildiği gibi, birey, aile ve grup ölçekli müdahaleleri mikro-mezzo; kurum, geniş gruplar, toplum ve kültür ölçeğindeki müdahaleler ise ekzo-makro düzeyde ele alınmıştır.

Terörden etkilenen kişilere, ailelere ve daha geniş ölçekte topluma yönelik müdahalelerde, pratik yardımlar (beslenme, barınma ve korunma hizmetleri), psikoeğitim ve psikolojik ilkyardım uygulamaları önceliklidir. Konuyla ilgili literatürde sıklıkla ele alınan bu uygulamalarda ortak vurgu müdahalenin 'bireyselleştirilmiş' nitelikte yapılmasıdır. Standart bir müdahale çerçevesi her müracaatçı sistemine uymayabilir. Kişilerin ve ailelerin kendilerine has bireysel, eğitsel, sosyal ve kültürel özelliklerine ve bağlamlarına uygun düşen bir dil ve süreç ile hizmet sunumu planlanmalıdır. Örneğin, kişilerin orta alt eğitim ve gelir grubundan kadınlar veya ergenler olması durumunda görece ayrıntılı karşılıklı konuşma gerektiren girişimlerden ziyade doğrudan davranışlara odaklanmak daha etkili ve hızlı yanıt alınabilmesini kolaylaştırabilir.

Afetten etkilenenlere yönelik tüm psikososyal müdahaleler 'travma' bilgisine dayalı olmalıdır. Örneğin bu müdahalelerden bazıları, literatürde sıklıkla referans alınan, "travma odaklı bilişsel davranışçı terapi (T-BDT)", "kriz müdahalesi", "psikolojik ilkyardım", "kısa aile terapisi", "psikososyal destek ve terapi grupları" ve "vaka yönetimi"dir. Tümünde uygulama çerçevesi 'travma' bilgisi ile zenginleştirilmiştir (Waizer ve diğ., 2005; Wells, 2006). Bunların içinden T-BDT, doğrudan davranış yönelimli olup davranış düzenlemesine bilişsel unsurların travma bilgisi ile eklendiği bir uygulamadır. Kişinin sosyal işlevselliğini düşüren davranışların ve duygulanımların hatalı ve sağlıksız düşünme kalıplarından kaynaklandığı varsayılarak çalışılır. Böylece müdahale, kişinin düşünme kalıplarının değiştirilerek davranış ve duygularının da iyileştirilmesine odaklanır.

Afet sonrası psikososyal müdahalelerin tümünde olduğu gibi uygulama süresi en çok 16 hafta kadar süren bir dizi oturum içermektedir. İçerikte, stres belirtileri üzerinde çalışma, günlük tutma, kaygıyı yönetmek için nefes egzersizi çalışma, sistematik duyarsızlaştırma, olumlu (sorun-odaklı) baş etme stratejilerini artırma, davranışsal ev ödevleri vb. yer almaktadır. T-BDT uygulamalarının incelendiği seçkisiz kontrol denemelerinde, ergen ve yetişkin müracaatçılarda anlamlı olumlu değişimler saptanmıştır (örn., Jaycox ve diğ., 2010, Berger ve Gelkopf, 2009). Terörün duyuşsal ve davranışsal zararlarını iyileştirmek için yürütülecek psikososyal destek ve danışmanlık hizmetleri hem birey hem de aile ve grup ölçeklerinde olabilir. Örneğin ergenlerle ve gençlerle okul ortamlarında yapılan destek ve danışmanlık grup oturumları, sınırlı sayıda uzman ile kısa sürede, çok sayıda kişinin profesyonel destek almasını sağlayabilir.

Sosyal hizmet mesleğinin uygulama repertuarında yer alan ve onu diğer yakın mesleklerden ayırt edici kılan bir müdahale yöntemi ise toplumla çalışmadır. Sosyal hizmet uzmanları örneğin, anma, yıldönümü gibi geniş katılımlı ve dini, tinsel veya kültürel içerikli sembolik hatırlatıcı programlar organize ederek toplumsal bilincin korunmasını ve iyileştirilmesini sağlayabilirler. Ayrıca, 'psikososyal kapasite geliştirme' yaklaşımı uygulanarak terörden etkilenmiş olan tüm nüfus gruplarının korunması mümkün kılınmaktadır. Psikososyal kapasite geliştirme, bireylere, ailelere ve topluma yardım için uygulanan, multisistemik, kültürel-temelli, güçlendirme ve dayanıklılık yönelimli bir yaklaşımdır. Toplumdaki yerel sosyal sermayenin etkin biçimde kullanılmasına dönüktür (Miller, 2012). Bu ölçekte yürütülen çalışmalarda kanıta-dayalı uygulama bakışına uygun müdahale planları oluşturulmasında yarar vardır. Örneğin, müdahale öncesinde toplumun tutumları ile müdahale sonrası tutumlarının karşılaştırılması ve izleme çalışmalarının yapılması, kapasite geliştirme çabalarının niteliğini geliştirecektir.

Sosyal hizmet uzmanları makro müdahaleler kapsamında terörden etkilenen grupların ve toplumun ihtiyaçlarını daha etkili karşılayabilen sosyal politika araçları geliştirilmesine de yardımcı olmaktadır. Olası terör eylemlerine toplum olarak hazırlıklı olunması için sosyal ve fizik çevre koşullarının kişilerin ihtiyaçlarına yanıt verecek şekilde nasıl düzenlenebileceği üzerinde çalışılmaktadır. Örneğin, ihtiyaçlar hiyerarşisine göre tasarlanan afet sonrası müdahale ana planlarının kişilerin ve ailelerin kültürel ve sosyal bağlamlarına duyarlı bir çerçevede ve yerel toplumun aktif katılımı ile nasıl oluşturulabileceği üzerinde çalışılabilir.

Makro uygulamaların çatısı altında bir diğer müdahale, toplum eğitimidir. Bugün sosyal medyaya ağırlık vermek üzere elektronik ve basılı tüm kitle iletişim araçlarından etkin biçimde yararlanarak terörün amacı, olası etkileri, etkilerden korunma yolları, baş etme kapasitesi geliştirme, kendine yardım araçları, psikososyal hizmet seçenekleri gibi konularda bilinçlendirme yapılabilir.

Profesyonel işyerleri, resmi ve sivil toplum örgütleri ile eğitim kurumları da terörizm konusunda bilinçlendirme çalışmalarının yürütüleceği önemli yerlerdir. Örneğin ergen ve gençlerin bulunduğu okullarda ve yükseköğretim kurumlarında, sosyal hizmet uzmanları tarafından eğitim, konferans ve seminer çalışmaları yürütülebilir. Stresle baş etme, sosyal destek kullanımı, yardımlaşma, baş etme stratejileri gibi konularda güçlendirici eğitsel çalışmalar gerçekleştirilebilir.

Itzhaky ve York (2005) terör eylemleri sonrası toplum-tabanlı müdahaleler gerçekleştiren sosyal hizmet uzmanlarının raporlarına ve müracaatçıların görüşlerine dayalı olan bir araştırma yürütmüştür. Multidisipliner ekiplerin planlanması, gönüllülerin organizasyonu gibi konularda sosyal hizmet uzmanlarının etkin roller üstlendikleri görülmüştür. Sosyal hizmet uzmanları hem bir üye olarak ekibin 'içinde' sahada doğrudan uygulama (psikososyal destek ve danışmanlık) hem de terör sonrası iyileştirme hizmetlerini planlayarak ekibin 'dışında' yer alan çoklu sorumluluklar üstlenmişlerdir.

Terör olaylarından etkilenen kişilerin incinebilirliği yüksektir. Bu nedenle müdahalelerde temelde 'zarar vermeme' etik ilkesine özel bir dikkat ve özen gösterilmelidir. Bu konuyla bağlantılı olarak sosyal hizmet uzmanları için kritik bir mesleki sorumluluk vardır. Makro uygulamalar kapsamında, afetten etkilenenlere sunulan hizmetlerin koordinasyonunda rol üstlenilmelidir. Böylece aynı kişiye çoklu psikososyal değerlendirme ve müdahale yapılması riski ortadan kaldırılabilir. Etkin koordinasyon ile mevcut maddi ve beşeri kaynakların etkili ve verimli kullanımı sağlanır. Ayrıca afetten zarar gören kişilerin travmatik deneyimlerini ve kayıp yaşantılarını farklı profesyonellere tekrar tekrar anlatarak daha çok ruhsal zorlanma yaşamalarına engel olunabilir. Özellikle terör sonrası müdahaleler, kültüre duyarlı, insan haklarını gözeten ve destekleyen bir çerçevede yapılmalıdır.

3.3. Sonlandırma ve Değerlendirme

Müdahale sonlandırma aşamasının belirli ölçütleri vardır. Bu ölçütler yukarıda belirtilen psikososyal müdahale piramidinde ve ilkelerinde yer alan unsurlardır. Şekil

2'de

kısaca

gösterilmiştir:

Üç aşamada özetlenen sosyal hizmet müdahalelerinin sonlandırılmasının ilk basamağı, pratik ihtiyaçlarla ilgilidir. Sosyal hizmet uzmanları 'ihtiyaç değerlendirmesi' ve 'vaka yönetimi' gerçekleştirme konularında yetkinlik sahibi olduklarından bu aşamanın koordinasyonu etkili biçimde sağlanabilir. Kişilerin ihtiyaçları yeterli ölçüde karşılanmış ise diğer aşamalardaki uygulamalar değerlendirilir.

Mikro-mezzo düzey müdahalelerde, risk altındaki kişiler öncelikli olmak üzere psikososyal destek hizmetlerinin sağlanma durumunda elde edilen uygulama çıktıları gözden geçirilir. Travma bilgisine dayalı kısa süreli psikososyal müdahalelerin etkisi değerlendirilir. Esasında bir terör eyleminin ardından, maruz kalan kişilerin çoğunluğu, zaman içinde, herhangi bir profesyonel müdahale olmaksızın, akut aşamadaki bilişsel-duyuşsal durumlarına göre çok daha işlevsel bir düzeye geleceklerdir. Kriz müdahalesinin kuramsal temelinde bu konu sıklıkla vurgulanır. Bununla birlikte, önemli orandaki insan ise kriz döneminin ardından özellikle 'travma sonrası stres bozukluğu' belirtileri yaşayabilmektedir. Dolayısıyla erken dönemdeki psikososyal destek uygulamalarının –ruhsal semptom geliştirme potansiyeli yüksek olan kişiler öncelenecek– gerçekleştirilmesine ve nicel izleme çalışmalarıyla kanıta-dayalı yürütülmesine özen gösterilmesi gereklidir.

Ekzo-Makro müdahalelerde ise toplum örgütlenmesi, toplumla çalışma ve sosyal politika geliştirme yöntemleri ile toplumun terör olaylarıyla ilgili genel düzeydeki bilgi,

hazırlık ve bilincinin geliştirilmesi sağlanmaktadır. Bu yöndeki müdahale programlarının değerlendirilmesi yapılır. Örneğin, bu yazıda değindiğimiz, Türkiye Afetlerde Psikososyal Hizmetler Birliği'nin örgütlenmesi, hizmet programları, disiplinler arası etkili ekip çalışması vb. konularda tamamlanan çalışmalar üzerinden geriye dönük olarak durum değerlendirmesi yapılmasında yarar olacaktır.

SONUÇ

Günümüzde terörizm hem ulusal hem de küresel olarak tehlikeli boyutlara ulaşmış ve bireyden topluma kadar çok boyutlu etkilere neden olmuştur ve olmaktadır. Son dönemlerde terör eylemlerindeki artış ile beraber terör korkusu daha fazla hissedilir olmuştur. Dünyanın herhangi bir yerinde yaşanan terör eylemi insanların yaşamını doğrudan veya dolaylı olarak etkilemektedir. Terör olayına doğrudan maruz kalanlarda daha fazla yıkıcı etkiler yaşanırken, dolaylı olarak maruz kalanlar da terör korkusunun yayılması ve güvenlik hissiyatının zarar görmesi gibi etkileri deneyimleyebilmektedir.

Terör eylemlerine maruz kalan bireyler bedensel ve ruhsal sağlık sorunlarıyla karşılaşmakta ve sosyal işlevsellikleri azalabilmektedir. Bununla birlikte incinebilir gruplar arasında olan çocuklar, yaşlılar ve engelliler için terör eylemlerinin etkileri çok daha sarsıcı olabilmektedir. Bu durum incinebilir grupların dışarıdan gelebilecek tehlike ve etkilere daha fazla açık olması ve bağımsız yaşama yetilerinin görece sınırlı olmasıyla ilgilidir. Diğer yandan, teröre doğrudan maruz kalan aileler kimi zaman aile üyesinin ölümü, kimi zaman ise zorunlu göç gibi son derece travmatik olaylarla karşılaşabilmektedir. Her terör eylemi bazı bireylerde uzuv kaybı, bazı bireylerde üstesinden gelmesi zor bir yas süreci, bazı bireylerde ise büyük bir öfkeye neden olabilmektedir. Ancak her terör eylemi her bireyde terör korkusunun oluşmasına ve dünyanın güvenli bir yer olduğuna ilişkin inancın sarsılmasına neden olmaktadır. Terörizmin böylesine geniş çaplı etkileri olması başta sosyal hizmet olmak üzere bütün yardım edici mesleklere, terörizmden etkilenenlerin iyilik halini arttırma ve sosyal işlevselliklerini yeniden kazanma noktasında önemli sorumluluklar yüklemektedir.

Terör eylemlerinin mağduru olan veya terörden etkilenen kişilerin işlevselliklerinin yeniden sağlanması için çok boyutlu ve sistemik müdahaleler gerekir. Güçler temeline ve çevresi-içinde-birey perspektifine dayalı olan sosyal hizmet müdahalelerinde bireyden başlayarak topluma uzanan farklı düzeylerde çalışılır. Sosyal hizmet uzmanları, pratik ihtiyaçların tespiti ve karşılanmasından, psikososyal destek

müdahalelerine ve toplumsal bilinçlenmenin geliştirilmesine doğru birçok müdahale sürecinde aktif rol alırlar.

Toplumun büyük çoğunluğu, terörden zarar görse de, psikososyal dayanıklılığını korur. Önemli ruhsal bozuklukların gelişmesi yalnızca küçük bir oranda görülmektedir. Ne var ki, terör eylemleri kişilerin genelde incinebilirliğini artırabilir. Bu nedenle çoklu risk faktörlerinin saptanarak; birey-çevre etkileşimlerinin ekonomik, psikolojik, sosyal ve kültürel bağlamlarda düzenlenmesi gereklidir.

Terör eylemlerinden etkilenen bireylere yönelik çalışmalar yapan sosyal hizmet uzmanları ve diğer afet çalışanları da bu süreçten etkilenebilmektedir. Nitekim mevcut araştırmalarda terör eylemlerinden etkilenen bireylere yönelik müdahalelerde bulunan güvenlik güçleri ve sağlık çalışanlarının dahil olduğu afet çalışanlarının TSSB ve diğer ruhsal hastalık belirtilerini gösterdiği ifade edilmektedir. Bu yüzden afet çalışanlarının duygularını, üzüntü ve öfkelerini ifade edebilecekleri programların oluşturulması ve süpervizyon süreciyle desteklenmesi sağlanmalıdır. Unutulmamalıdır ki profesyonel destek sağlayan meslek elemanlarının desteklenmesi ve gelişmesine yönelik çalışmalar, yardım etme sürecinin niteliğini de arttıracaktır.

Sosyal hizmet uzmanları, sel, tsunami ve deprem gibi doğal afet durumlarında mesleki uygulamalar yürütme konusuna son derece aşina olmakla beraber; terörizm gibi insan kaynaklı afetler konusunda sosyal hizmet bilgi ve beceri repertuarının zenginleştirilmesine ihtiyaç duyulmaktadır. Bu yüzden sosyal hizmet uzmanlarının terörizm konusunda bilinçlenmeleri ve farkındalıklarının artması sağlanmalıdır. Bu yazıda belirli ölçüde bu bilinçlenmeye katkı verilmesi ümit edilmiştir. Sosyal hizmet lisans ve lisans üstü eğitimlerinde insan hakkı ihlallerine neden olan terörizme ilişkin ders içerikleri ve öğrencilerin farkındalıkları arttırılmalıdır. Ayrıca terör eylemlerinden etkilenen birey, aile, grup ve toplulukları anlamaya, sorun ve ihtiyaçlarını tespit etmeye yönelik gözlemsel veya girişimsel sosyal hizmet araştırmalarına daha fazla ağırlık verilmelidir.

KAYNAKÇA

Aker, A.T., Sorgun, E., Mestçioğlu, Ö., Karakaya, I., Kalender, D., Acar, G., Biçer, Ü. ve Acicbe, Ö. (2008). İstanbul'daki Bombalama Eylemlerinin Erişkin ve Ergenlerdeki Travmatik Stres Etkileri. *Türk psikoloji Dergisi*, 23(61), 63-71.

Arı, M., Kocaçaya, M. H., Çöpoğlu, Ü. S., Yengil, E., Kıvrak, Y., Şahpolat, M. Ve Budak, B. (2016). Suriye-Türkiye sınırındaki Reyhanlı'da bombalı saldırı sonrası stres tepkisi, anksiyete ve depresyon düzeyleri. *Anadolu Psikiyatri Dergisi*, 17(3), 203-208.

- Berger, R. ve Gelkopf, M. (2009). School-based intervention for the treatment of tsunami-related distress in children: A quasi-randomized controlled trial. *Psychotherapy and Psychosomatics*, 78 (6), 364–371.
- Boscarino, J. A., Figley, C. R., ve Adams, R. E. (2003). Fear of Terrorism in New York After the September 11 Terrorist Attacks: Implications for Emergency Mental Health and Preparedness. *International Journal of Emergency Mental Health*, 199-209.
- Bragin, M. (2011). Clinical Social Work in Situations of Disaster and Terrorism. J. Brandell (Dü.) içinde, *Theory and Practice in Clinical Social Work* (s. 373-406). Thousand Oakes: Sage Publications.
- Brown, L. M., Cohen, D. ve Kohlmaier, J. R. (2007). Older Adults and Terrorism. B. Bongar, L. M. Brown, L. E. Beutler, J. N. Breckenridge, & P. G. Zimbardo içinde, *Psychology of Terrorism* (s. 288-310). Oxford: Oxford University Press.
- Browne, D. (2003). Examining the Impact of Terrorism on Children. A. Silke içinde, *Terrorists, Victims and Society: Psychological Perspectives on Terrorism and Its Consequences* (s. 189-212). London: John Wiley & Sons Ltd.
- Çağlar, A. (2009). Terör ve Terörizm: Kavramsal Analiz. A. Çağlar içinde, *Terör ve Türkiye* (s. 5-36). Ankara: Gazi Kitabevi.
- Enders, W. ve Sandler, T. (2002). Patterns of Transnational Terrorism, 1970-1999: Alternative Time-Series Estimates. *International Studies Quarterly*, 46(2), 145-165.
- Evrin, T., Demirel, B., Yılmaz, B., Öztürk, L., Korkmaz, A., Unluer, E.E., Katipoğlu, B., Palabıyıköçlü, R., Uzunget, S.C., Kazancı, E. ve Derdiyok, E.B. (2017). Post-traumatic stress disorder after terrorist attack in healthcare professionals. *Disaster and Emergency Medicine Journal*, 2(1), 11-18.
- Friedman, M. (2005). Toward a public mental health approach for survivors of terrorism. *Journal of Aggression, Maltreatment & Trauma*, 10 (1/2), 527–39.
- Ganor, B. (2002). Defining Terrorism: Is One Man's Terrorist Another Man's Freedom Fighter? *Police Practice and Research*, 3(4), 287–304.
- Gitterman, A. ve Germain, C. B. (2008). *The life model of social work practice: Advances in theory and practice*. New York: Columbia University Press.
- Global Terrorism Index 2015. (2017, 01 28). <http://economicsandpeace.org/wp-content/uploads/2015/11/Global-Terrorism-Index-2015.pdf> adresinden alındı
- Gültekin, E., Ekici, N. ve Tepe, F. (2011). Terör Mağduru Polislerde Travma Sonrası Stres Bozukluğu Belirtilerinin Değerlendirilmesi. *Uluslararası Güvenlik ve Terörizm Dergisi*, 2(1), 25-36.

- Hobfoll, S. E., Watson, P. J., Bell, C. C., Bryant, R. A., Brymer, M. J. ve Friedman, M. J., (2007). Five essential elements of immediate and mid-term mass trauma intervention: Empirical evidence. *Psychiatry*, 70 (4), 283–315.
- Itzhaky, H. ve York, A. S. (2005). The role of the social worker in the face of terrorism: Israeli community-based experience. *Social work*, 50(2), 141-149.
- İçli, T. G. (2004). *Kriminoloji*. Ankara: Martı Kitap ve Yayınevi.
- Kongar, E. (2005). *Küresel Terör ve Türkiye- Küreselleşme*, *Huntington*, 11 Eylül. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Landau, R. (1997). Terrorism and the social worker, *Practice: Social Work in Action*, 9(4), 5-12.
- Linley, P. A., Joseph, S., Cooper, I. R., Harris, S. ve Meyed, C. (2003). Positive and Negative Changes Following Vicarious Exposure to the September 11 Terrorist Attacks. *Journal of Traumatic Stress*, 16(5), 481-485.
- Mağden, Ç., Ademhan, Ç., Şavur, E., Yeniokatan, İ., Kılıç, M., Gözden, M., Çavuşçulu, M., Akman, P., Arslan Tomas, S. ve Yüksel, S. (2008). Afetlerde Psikososyal Destek Uygulama Rehberi, Ankara, Türk Kızılayı
- Mathewson, J. J. (2004). The Psychological Impact of Terrorist Attacks:Lessons Learned For Future Threats. M. W. Ritz, R. G. Hensley, & J. C. Whitmire içinde, *The Homeland Security Papers:Stemming the Tide of Terror* (s. 191-216). Alabama : USAF Counterproliferation Center.
- McCormack, L. ve McKellar, L. (2015). Adaptive growth following terrorism: Vigilance and anger as facilitators of posttraumatic growth in the aftermath of the Bali bombings. *Traumatology*, 21(2), 71-81.
- Miller, J. L. (2012). *Psychosocial capacity building in response to disasters* . New York: Columbia University Press.
- Muş, E., Can, A. ve Güçlü, İ. (2015). Terörün Toplum ve Sosyal Hayata Etkileri. *Türkiye Klinikleri*, 1(2), 5-14.
- Myers, D. ve Wee, D. F. (2005). *Disaster Mental Health Services-A Primer for Practitioners*. New York: Brunner-Routledge.
- Peleg, K., Aharonson-Daniel, L., Michael, M. ve Shapira, S. (2003). Patterns of injury in hospitalized terrorist victims. *The American Journal of Emergency Medicine*, 21(4), 258-262.
- Polat, F.Ç. ve Kaya, E. (2017). "Bir Ötekileştirme Pratiği: Türkiye’de Yaşayan Suriyelilere Yönelik Tutumlar" Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü e-Dergi 1(1):38–48

- Schmid, A. (2004). Terrorism - The Definitional Problem. *Case Western Reserve Journal of International Law*, 375-419.
- Sevim, Y. (2010). Terör Mağdurları: Geriye Göç Çözüm Mü? *Uluslararası Güvenlik ve Terörizm Dergisi*, 1(1), 17-35.
- Son Dönemde Türkiye'de Düzenlenen Terör Saldırıları*. (2017, 01 01). Sözcü: <http://www.sozcu.com.tr/2017/gundem/son-donemde-turkiyede-duzenlenen-terror-saldirilari-1526510/> adresinden alındı
- Sözen, A. (2006). Terrorism and the Politics of Anti-Terrorism in Turkey. R. W. Orttung, & A. Makarychev (Dü) içinde, *National Counter-Terrorism Strategies- Legal, Institutional, and Public Policy Dimensions in the US, UK, France, Turkey and Russia* (s. 131-144). Washington : IOS Press.
- Stough, L. M., Ducey, E. M. ve Kang, D. (2017). Addressing the Needs of Children With Disabilities Experiencing Disaster or Terrorism. *Child and Family Disaster Psychiatry*, 19(4), 1-10.
- Şavur, E. ve Tomas, S. A. (2010). Terör olayları sonrasında psikososyal destek hizmetleri. *Kriz Dergisi*, 18(1), 45-58.
- Şen, Y. F. ve Özuyar, S. E. (2015). *Terör ve Terörizm Üzerine*. Ankara: Yargı Yayınevi.
- Ştıblı, F. (2010). Terrorism in the context of globalization. *AARMS*, 9(1), 1-7
- Tilly, C. (2004). Terror, Terrorism, Terrorists. *Sociological Theory*, 22(1), 5-13.
- Tuncay, T. (2004). *Afetlerde Sosyal Hizmet*, Ankara: Özbay Mat.
- Val, E. B., & Linley, & P. (2006). Posttraumatic Growth, Positive Changes, and Negative Changes in Madrid Residents following the March 11, 2004, Madrid Train Bombings. *Journal of Loss and Trauma*, 11(5), 409-424.
- Waizer, J., Dorin, A., Stoller, E. ve Laird, R. (2005). Community-based interventions in New York City after 9/11: A provider's perspective. *Journal of Aggression, Maltreatment & Trauma*, 10 (1/2), 499-512.
- Wells, M. E. (2006). Psychotherapy for families in the aftermath of a disaster. *Journal of Clinical Psychology: In Session*, 62 (8), 1017-27.
- Whitney, W. (2003, Kasım 14). *Heart Attacks Increase After 9/11*. Şubat 14, 2017 tarihinde Psychology Today: <https://www.psychologytoday.com/articles/200311/heart-attacks-increase-after-911> adresinden alındı